

הרב יעקב מדרן

חובת פדיון האישה וזכות אכילת פירות נכסי מלוג¹ תמורתה

א. הקדמה

1. היסוד הכלכלי במערכת יחסים בין בעל לאשתו

אימתי אני רואה כי עמלי היה לתועלת ובתי מצאה אוהב נאמן, כי ידאג

לפרנסתה ובנפשו יביא לחמה, אז אבין כי כדאי היה עמלי עליו.

(משך חכמה שמות י"ג, ח)

בחרתי לפתוח את המאמר בדברי רבי מאיר שמחה מדוינסק, בעל משך חכמה על התורה (ואור שמח על הרמב"ם), במשל שהמשיל בו את ה' כחותן ואת בני ישראל בעת כניסתם לארצם כחתן, ואגע במשל בלבד.

היחסים בין הבעל לאישה כוללים מערכת הדדית של זכויות וחובות, אך עיקרון במלחמת הקיום הקשה. זו חובתו התמידית של הבעל, ש'בנפשו יביא לחמה' – לעשות כל מאמץ, לפני כל דבר אחר, כדי לפרנס את אשתו (וילדיו). דומה שמכאן נגזרת כל מערכת הזכויות והחובות ההדדיים בין הבעל לאישה. מכאן נגזרים הצורך לרפאותה אם חלתה; לתת לה כסף לצרכיה האישיים (מלבד המזונות היסודיים); לדאוג לבניה ולבנותיה (כשיש לו בנים ובנות גם מנשים אחרות);

¹ רבים התקשו בפענוח המילה "מלוג". בבית המדרש התקבל הפירוש הדרשני, שהמילה היא מלשון "מליגה" – מריטת שערות או נוצות. נכסי האישה נדמו במילה זו לתרנגולת מרוטת נוצות, שהרי נלקחו ממנה פירותיהם של נכסיה.

במילון בן יהודה ובמילון קליין נתפרשה המילה על פי מקורה האכדי – "מלוג", שמשמעו נדוניה. הנדוניה (שאף היא מילה אכדית במקורה, והיא גזורה מהמילה נתינה בחילופי ד' ות') בהלכתנו היא נכסי צאן ברזל ולא נכסי מלוג. בהערכתה לעברית היא קבלה משמעות שאינה זהה אלא דומה – הנכסים שהאישה מביאה עימה לזיווג. המילה שובצה על הנכסים הנשארים ברשותה והבעל אוכל את פירותיהם. דווקא תקנת אושא הפכה את נכסי המלוג למעין נדוניה, שיש לבעל זכות בגוף הנכס, כמו במקור האכדי, וכפי שיפורט להלן. אני מודה לידידי הלשוניא ד"ר חנוך גמליאל שהנחה אותי בסבכי המילה הקשה.

לטפל בנכסיה; לקוברו אם תמות, וכן בסוגיתנו – לפדותה מן השבי ומן העבדות אם חלילה תילקח לשם בכוח הזרוע. תמורת אלו הוא מקבל גם זכויות בנכסיה ובמעשה ידיה, ועדיין חובתו לפרנסה היא המשימה העיקרית, והיא מאפילה בדרך כלל על החובות והזכויות האחרות.

2. משמעות העיסוק בסוגיה

תלמידים העוסקים במאמץ ובהעמקה בסוגיית חובת פדיון האישה משבי בתמורה לנכסי המלוג שלה, תוהים בצדק בשאלה: מה לנו ולסוגיה 'עתיקה' זו, שהיום, ובכל עתיד הנראה לעין, אין לה משמעות. ה' זיכה אותנו במדינה חופשית וריבונית היודעת להגן על עצמה, ואם חלילה אישה תיחטף לצורכי מיקוח (כסף) או לצורך עבדות, המדינה תערוב לכל מאבק לשחרורה, וללא צורך שהבעל יקדיש את כספו לכך. יתר על כן, חטיפה לצרכי סחיטת כספים או עבדות אינה מקובלת כמעט בשום מדינה, ודאי שלא בעולם החופשי, והדרכים לטפל בחטיפה כזו בדרך כלל אינן דרכים כספיות.

גם חלקה השני של סוגייתנו – זכויות הבעל לאכול את פירות נכסי אשתו נראית היום חסרת משמעות מעשית. משפט המדינה רואה בדרך כלל את בני הזוג כשותפים מלאים בנכסים שהביאו לזיווגם, וכן שותפים בפירותיהם יחד עם שותפתם בהכנסותיהם מעבודתם.

מהו אפוא הצורך לעסוק לעומק בדינים ומשפטים שנכתבו בתקופה שונה ובמציאות שונה משלנו, דינים שאינם מתבקשים ישירות מן התורה שקיבלנו ממשא בסיני, והם עצמם דברי חכמים הנראים נכונים בעיקר לזמנם ולמציאות החברתית-כלכלית-פוליטית שהייתה אז, וכאמור, השתנתה מאוד.

אנו עוסקים בשאלה זו בסוגייתנו, על הפדיון מהשבי ועל פירות נכסי האישה בתמורה לכך. אולם, שאלה זו נכונה גם על ירושתה וקבורתה וכן בדברים נוספים, ולמעשה בכל סרטוט מערכת היחסים הכלכלית בין איש לאשתו ובהבדל בין אז להיום.

שאלתנו העקרונית נכונה לא רק במסכת כתובות, בנוגע למערכת היחסים הכלכלית בין איש לאשתו. היא נכונה גם בתחומים רבים אחרים: הלכות שכנים; נקי שור וחמור; דיני שומרים; שכירות בתים; שכירות פועלים ועוד. אנו נעסוק

רק בדיני פדייה משבי ואכילת פירות נכסי האישה, ומכך ניתן ללמוד בבניין אב לסוגיות האחרות.

עיון בכתבי עת תורניים הלכתיים ברמה גבוהה (כמו 'תחומין' ועוד רבים), וכן בספרי שו"ת של פוסקים בני דורנו, מעלה התמודדות ענפה ורחבה עם בעיות מעשיות העולות על הפרק: ביחסי איש ואשתו; בהלכות שכנים; ביחסי עבודה ועוד.

רוב השאלות המעשיות העולות היום הן בעלות מאפיינים שלא היו לפני מספר דורות, ואפילו לפני מספר שנים. הרבנים והפוסקים עוסקים רבות בדימוי מילתא למילתא, ואיך להסיק מסקנות למשפט התורה היום על פי המקרים שנכתבו בתנאים שונים.

ניתן לעשות השוואות אלו רק לאחר לימוד בעיון של סוגית המקור, כדי לדעת לפרק את מרכיביה השונים, וכדי לדעת להבחין בה בין עיקר לטפל, בין דבר דומה לדבר שאינו דומה. השלב הראשון הוא כאמור, לימוד בעיון של סוגיית המקור, וזו משימתנו העיקרית בלימוד העיון בישיבה. כדי שנוכל בהמשך דרכנו ליטול את מרכיבי הסוגיה וליישמם במציאות שאנו חיים בה.

זו המשימה העומדת לפתחנו גם במאמר זה, העוסק באחת הסוגיות המשפטיות בין איש לבין אשתו: חובת האיש לפדות את אשתו מן השבי מחד גיסא, זכותו לאכול את פירות נכסיה בזמן נישואיהם מאידך גיסא, וזיקת הגומלין בין החובה ובין הזכות.

הנחת היסוד של מאמרנו (ושל מחברו) היא קשר ברור בין קיום זיקת גומלין זו ובין היחסים הכלליים הנדרשים בין בעל לאשתו בימי נישואיהם, הכוללים פרטים רבים על זכותו להשתמש בנכסיה ועל חובתו לעמוד לימינה, גם באמצעות ממונו, ובסכומים גדולים, בעת כל צרה ש(לא) תתרגש עליה חלילה. בקשר לכך אנו מניחים שלש הנחות:

- א. יחסיהם הממוניים של בני הזוג בימי נישואיהם אינם דבר המובן מאליו, ויש חשיבות גדולה לעיגונם בכבלי ההלכה, וכפי שעשו חכמינו.
- ב. יחסים ממוניים תקינים ונכונים בין בני הזוג עשויים להשפיע השפעה חיובית עמוקה על טיב כלל היחסים בין שניהם.

ג. המטרה העיקרית של חכמינו בתקנותיהם בהלכות כתובות והנלווה להן היא השכנת שלום, אמון ואהבה בין בני הזוג, ובניין המשפחה היהודית על אדניהם.

חובת האיש לפדות את אשתו נראית בסוגיות כתקנת חכמים. בדברינו להלן נציע, שהיא פועל מגזירות הרומאים בסוף ימי הבית השני, אחרי חורבנו, ובעיקר מגזירות אדריאנוס בעקבות כישלון מרד בר כוכבא. לענ"ד יסודו בתורת ה', ויותר מכך – בברית שכרת ה' עם ישראל בהר סיני.

להלן נראה, שתיקנו חכמים את ירושת בעל את אשתו, ותחתיה את חיובו לקבור אותה כשמתה. גם שם נראה לנו, שיסוד הדין הוא מדאורייתא, אף שיסוד זה שנוי במחלוקת תנאים. רבי עקיבא לומד (בבא בתרא קיא:): את ירושת הבעל את אשתו מן הפסוק: "וּנְתַתֶּם אֶת נַחְלָתוֹ לְשָׂאֲרוֹ הַקָּרֵב אֵלָיו מִמִּשְׁפַּחְתּוֹ וְיָרַשׁ אֹתָהּ" (במדבר כ"ז, יא). הבעל ואשתו הם בשר (שאר) אחד (ראו בראשית ב', כד). שארו היא אשתו, ולכאורה היא יורשת אותו; מזה יש ללמוד שגם הוא יורש אותה. למרות הנאמר כאן היא אינה יורשת אותו כדי שלא תיטוב נחלה למטה אחר, אך הוא יורש אותה.

הפסוק שממנו לומדים שהוא יורש אותה 'מתכתב' היטב עם הפסוק המחייב אותו לקבורה, וכנאמר בכהנים: "לְנַפֵּשׁ לֹא יִטָּמָא בְּעַמּוּי כִּי אִם לְשָׂאֲרוֹ הַקָּרֵב אֵלָיו" (ויקרא כ"א, א–ב). אולם כשם שניתן ללמוד ירושתה וקבורתה מביטוי זה, כך יש ללמוד גם את חיובו לפדותה (ולמוד זה לא נזכר):

וְכִי תִשִּׁיג יָד גֵּר וְתוֹשֵׁב עִמָּךְ וּמִן אֶחֱיֶיךָ עַמּוֹ וְנִמְכַר לְגֵר תוֹשֵׁב עִמָּךְ אוֹ לְעַקֵּר מִשְׁפַּחַת גֵּר: אֶחָדִי נִמְכַר גֵּאֲלָה תִהְיֶה לוֹ אֶחָד מֵאֶחָיו יִגְאֲלֵנּוּ: אוֹ דָדוֹ אוֹ בֶן דָּדוֹ יִגְאֲלֵנּוּ אוֹ מִשְׂאֵר בְּשָׂר׃ מִשְׁפַּחְתּוֹ יִגְאֲלֵנּוּ אוֹ הַשִּׁיגָה יָדוֹ וְנִגְאֵל: (ויקרא כ"ה, מז–מט)

התורה דנה שם בחיוב לפדות מי שנמכר מחמת דוחקו לגוי, ויש ללמוד מכך בקל וחומר את החיוב לפדות מי שנשבה בעל כורחו ומשועבד מחמת זאת לגוי. עוד ניתן להוסיף לכך וללמוד מדויד ואנשיו, ששמו נפשם בכפם להציל את נשיהם

(וטפס) שנשבו על ידי הגדוד העמלקי בצקלג.² שמא ניתן להוסיף לכך את דרישתו התקיפה של דויד מאבנר להשיב אליו את מיכל אשתו, שניתנה בידי שאול לפלטי בן ליש (ראו שמואל ב ג', יג).

אפשר שאכילתו את פירות נכסיה 'בתמורה' לכך, גם היא חלק מדיני 'מעין' ירושה, ועדיין בחייה. כאמור, בדברי חז"ל לא מצאתי רמז ליסוד הדין בתורה עצמה.

ב. זיקת הגומלין בין חובת פדיון האישה וזכות אכילת פירות נכסי מלוג תמורתה

1. פתיחה

זו לשון הרמב"ם בכותבו את חובות הבעל כלפי אשתו ואת זכויותיו בממונה:

כשנושא אדם אשה... יתחייב לה בעשרה דברים ויזכה בארבעה דברים. והעשרה שלשה מהן מן התורה ואלו הן שארה כסותה ועונתה, שארה אלו מזונותיה, כסותה כמשמעה... והשבעה מדברי סופרים וכולן תנאי בית דין הם, האחד מהם עיקר כתובה, והשאר הם הנקראין תנאי כתובה ואלו הן, לרפאותה אם חלתה, ולפרותה אם נשבת, ולקברה כשתמות... והארבעה שזוכה בהן כולם מדברי סופרים, ואלו הן, להיות מעשה ידיה שלו, ולהיות מציאיתה שלו, ושיהיה אוכל כל פירות נכסיה בחייה, ואם מתה בחייו יירשנה, והוא קודם לכל אדם בירושה. ועוד תקנו חכמים שיהיו מעשה ידי האשה כנגד מזונותיה, ופדיונה כנגד אכילת פירות נכסיה, וקבורתה כנגד ירושתו לכתובתה, לפיכך אם אמרה האשה איני ניזונת ואיני עושה שומעין לה ואין כופין אותה, אבל אם אמר הבעל איני זנך ואיני נוטל כלום ממעשה ידיך אין שומעין לו שמא לא יספיק לה מעשה ידיה במזונותיה. (רמב"ם י"ב, א-ד)

זכויות הבעל בממון אשתו עומדות כנגד חובותיו הממוניות כלפיה. בדברינו נעסוק בחובותו לפדותה מן השבי, שכנגדה תקנו שיאכל את פירות נכסיה (כגון דמי שכירות ביתה, וכן פירות כרמה – שיהיו שלו). מקורו של הרמב"ם בברייתא:

² ראו שמואל א ל'. אני מודה לידידי העורך, רועי בראון, שהעיר את תשומת לבי לכך.

תנו רבנן: תיקנו מזונותיה תחת מעשה ידיה, וקבורתה תחת כתובתה, לפיכך בעל אוכל פירות. פירות מאן דכר שמייהו? חסורי מחסרא והכי קתני: תיקנו מזונותיה תחת מעשה ידיה, ופירקונה תחת פירות, וקבורתה תחת כתובתה, לפיכך בעל אוכל פירות. (מז:)

הברייתא מתיחסת לדברי המשניות (וכן במשניות נוספות):

יתר עליו הבעל [על האב, י"מ] שאוכל פירות בחייה וחייה במזונותיה בפרקונה ובקבורתה. (ד', ד')

לא כתב לה אם תשתבאי אפרקינך ואותבינך לי לאינתו, ובכהנת אהדרינך למדינתך – חייב, שהוא תנאי בית דין. נשבית חייב לפדותה ואם אמר הרי גיטה וכתובתה תפדה את עצמה אינו רשאי. (שם, ח–ט)

מציאת האשה ומעשה ידיה לבעלה וירושתה הוא אוכל פירות בחייה. (ו', א')

הכותב לאשתו דין ודברים אין לי בנכסיך הרי זה אוכל פירות בחייה ואם מתה יורשה. (ט', א')

במשניות לא נזכרת זיקת הגומלין בין זכות הבעל לאכול פירות נכסי אשתו ובין חיובו לפדותה אם תיפול בשבי; זיקה זו נתפרשה בברייתא שהובאה לעיל (בדרך של 'חסורי מחסרא'), בסוגיות וברמב"ם (אך לא בירושלמי. ראו להלן). האם יכול הבעל למאן לפדותה בתמורה לווייתורו על אכילת פירות נכסיה? האם יכולה האישה שלא לתת לבעל את פירות נכסיה בתמורה לווייתורו על חובתו לפדותה אם תיפול בשבי?

2. האם יוכלו הבעל או האישה לוותר על התקנה ההדדית של פירות נכסיה בתמורה לפדיונה

מן הרשב"ם נראה שזיקת הגומלין הנזכרת נתקנה לטובת הבעל, כדי שיאכל את פירות נכסיה. חכמים חייבו אותו לפצותה, בכך שיתחייב לפדותה מן השבי, אך ביכולתו, אם ירצה בכך, לוותר על זכותו בפירות וממילא ייפטר מחובת פדיונה:

והוא הדין לפירות של נכסי מלוג שתקנו חכמים לבעל פירותיה תחת פרקונה כל שכן וכל שכן שאם אמר איני מקבל עלי תקנת פרקונה ואיני חושש בפירות נכסי מלוג שתקנו לי דמועיל התנאי בעודה ארוסה שעדיין לא זכה בקרקעותיה לפירות. (רשב"ם בבא בתרא מט: ד"ה כדרב הונא)

התוספות (מז: ד"ה זימנין) וראשונים נוספים חלקו על הרשב"ם, ואף שהלשון "(תקנו) פרקונה תחת פירות" בברייתא לעיל תומכת לכאורה ברשב"ם. אכן, קצת נראה מן הגמרא על הברייתא הנזכרת שפדיונה הוא עיקר דאגתם של החכמים, שהרי תבעו את פדיונה גם כשאינן די בפירות נכסיה כדי לממן את פדיונה:

מאי לפיכך? מהו דתימא מיכל לא נכלינהו אנוחי ננחינהו, דאם כן מימנע ולא פריק, קמ"ל דהא עדיפא, זימנין דלא מלו ופריק לה מדידה. (מז:)

הראשונים שחלקו על הרשב"ם, וראו את פדיון האישה מן השבי כעיקר התקנה (ותמורת זה העניקו לו את פירות נכסיה), הסתמכו בעיקר על הירושלמי (לגרסתם):

חייב במזונותיה ובפרקונה תני הבעל שאמר אי איפשי לא לוכל ולא לפקח אין שומעין לו. (ירושלמי ד', ו)³

המשפט בירושלמי פתח בפדיונה (פרקונה) וסיים בפיקוח על נכסיה. התוספות, וכן ראשונים אחרים שהוכיחו משם כי הבעל אינו רשאי לפטור עצמו מפדיונה בכך שיוותר על פירותיה, גרסו כנראה: "הבעל שאמר אי איפשי לא לוכל (לאכול) ולא לפרוק (לפדות) אין שומעין לו". כך עולה מדברי התוספות:

ובירושלמי פרק נערה קאמר בהדיא אהא דתנן נשאת יתר עליו הבעל שאוכל פירות בחייה בעל שאמר אי איפשי לאכול ולא לפרוק אין שומעין לו. (תוספות בבא בתרא מט: ד"ה יכולה אשה)⁴

³ כך הוא בדפוסים, וכן הגרסה בכת"י ליידין.

⁴ וכן הוא בהגהות מיימוניות "ב, ד ומאירי מז: ד"ה אע"פ שבסוגיא. חלק ממקורות אלו הראה לי רבי אהרן ביג'ל משינויי נוסחאות בירושלמי, ואני מודה לו על כך.

אנו לא מצאנו גרסה זו בירושלמי, ובפשטות נראה ממנו, שתקנו לו את פירות נכסיה בתמורה לכך שיפקח עליהם ולא יזניחם, כפי שנאמר שם בפירוש: "תקנה תיקנו שיהא מפקח על ניכסי אשתו ואוכל"⁵.

מכל מקום, לדעת הראשונים החולקים על הרשב"ם הבעל אינו יכול לפטור את עצמו מפדיונה על ידי ויתור על פירות נכסיה. אולם כמעט כולם (פרט לרמב"ן בשם 'מקצת מחכמי הדורות') הסכימו על כך, שגם היא לא תוכל לוותר על חובתו לפדות אותה מן השבי בתמורה להחזקתה בנכסי המלוג שלה בלא לתת לבעל את פירותיהם.

הרמב"ן ביאר זאת על פי דרכו, שזכותו לפדותה כדי שתעשה את עבודות הבית, ותמורת פדיונה זכותו לאכול את פירותיה:

מסתברא דתנאי פרקונה לתרוייהו ניחא להו ואף על גב דתקנתא דילה עיקר
לדידיה נמי אית ליה תקנתא במילתא שהרי קנה שפחה לשמשו וצריך הוא
לפדותה. (רמב"ן מז:)

הראשונים ביארו בדרכים נוספות את אייכולתה לוותר על פדיונה בתמורה לפירותיה:

אם אמרה איני נפדית ואיני נותנת פירות הרי מפקעת לגמרי תקנת פירות
דהא פירות של כל ימיה הם תחת פרקונה ואפילו את"ל דיכולה לומר איני
ניזונית ואיני עושה לעולם אכתי יש לומר דלא מצי אמרה איני נפדית שלא
טממע בין העובדי כוכבים א"נ שאני פירות דידי וכדה וזוכה בגוף הקרקע.
(תוספות מז: ד"ה זימנין)

התוספות מנו כאן מספר נימוקים: א. כיוון שבתנאה שלא תתן לו את פירותיה ולא תיפדה היא מפקיעה לגמרי את תקנת חכמים, ולא באופן זמני כמו ב"איני

⁵ א. וכן כתב גם האור שמח (גירושין ו', ל): "דלא מצאנו בירושלמי כלל הך דפרקונה תחת פירותיה, ונוסחא מוטעת נזדמנה לרבותינו בעלי התוס' שם, דבירושלמי דילן הגירסא תני הבעל שאמר אי אפשרי לא לאכול ולא לפקח אין שומעין לו, וזהו כמו דאמר תקנה תקנו שיהא הבעל מפקח על נכסי אשתו".

ב. נימוק זה מזכיר את שיטת אב"י (פ:): ש"חיישינן שמא תכסיף". ההבדל הנראה לנו בין הנימוקים הוא שלפי אב"י, החשש הוא מיחס הלוקח לקרקע. בירושלמי נראה שהחשש הוא שהאישה עצמה לא תוכל לדאוג לקרקע, ולכן הבעל מטפל בה בעבורה.

ניזונית ואיני עושה", שיכולה לחזור בה לאחר זמן, ואין בכוחה להפקיע תקנת חכמים. ביאור: במזונות תחת מעשה ידיה המשוואה בין מזונות למעשה ידיה נוצרת כל יום מחדש, הפקעת המזונות ומעשה ידיה אינה חייבת להיות לנצח. בפדיונה תחת פירותיה אין תשלומים הדדיים כל יום, ואם תפקיע ממנו את פירות נכסיה פעם אחת, לעולם לא יהיה חייב לפדותה. הפקעה כזאת אין בכוחה להתנות. ב. אם תיפול בשבי ולא תיפדה היא עלולה להיטמע בין הגויים, ואת זה רצו חכמים למנוע. ג. אין בכוחה להפקיע את פירותיה ממנו מכיוון שידו כידה; אך יש בכוחה להפקיע את מעשה ידיה ממנו בהתנאות "איני ניזונית ואיני עושה" מכיוון שמעשי ידיה עדיין לא באו לעולם.

לעניות דעתנו, הנימוק העיקרי לכך ששללו גם ממנה וגם ממנו את הפטור מחובתו לפדותה הוא החשש שתיבעל בשבי לשוביה, שהרי אנו חוששים לכל שבויה שמא נבעלה לשוביה (ולכן שבויה אסורה לשוב לבעלה הכהן, שמא נבעלה לזר).⁶ לכן, ודאי חובתו של הבעל לעשות הכול כדי לפדותה מן השבי, ואין לו להיפטר מחובה זו גם אם האישה מסכימה להיותר בשבי, ותמורת חובה זו הוא מקבל את פירות נכסיה.

⁶ א. כתבנו את הדין לשיטת חכמים. רבי דוסא לא חשש שנבעלה, וסבר כי "השבויה אוכלת בתרומה" (עדות ג', ו). אפשר שגם רבי יהודה סובר כמוהו, ועל כך שלוש דעות בירושלמי: "רבי יהודה אומר שבויה שנפדת הרי היא בקדושתה... אמר רבי יוחנן לא ריבה אותה רבי יהודה אלא לקנס תני רבי חייה אף לכתובת מנה מאתים רבי שמעון בן לקיש אמר אף להאכילה תרומה על דעתיה דרבי שמעון בן לקיש רבי יודה ורבי דוסא שניהן אומרים דבר אחד דתנינן תמן השבויה אוכלת בתרומה דברי רבי דוסא" (ירושלמי ג', ב).

ב. העורך, רועי בראון יצ"ו, הפנה אותי לביטוי החרף של הר"ד (שו"ת סי' נ"ח) על שבויה: "הלא ידעת אחי כי כיון שמרצונה הלכה ועמדה עם הגויים כי הפקירה עצמה ונאסרה לעצמה עולמית... ואין אנו צריכין לעידי ביאה דסתם גוים פרוצים בעריות הן וקים לן דקילקלה עמהם, ואף על פי שבאו עליה באונס כיון שתחלת הליכתה עמהם היתה ברצון היא אסורה". אף שהר"ד דיבר במקרה שהלכה לבין הגויים מרצון, ניתן ללמוד ממנו גם את המגמה בסוגייתנו.

ג. אין אנו עוסקים כאן רק בהתרה לבעלה (כשאינו כהן) משום אנוסה, אלא בעצם היבעלותה לאחר כשהיא אשת איש, והפגימה שיש בכך גם בנפשה הטהורה של האישה וגם בגוף היחסים ביניהם מכאן ולהבא.

יתר על כן, להשקפתנו הוא מחויב בכך מצד מצוות עונה מדאורייתא, והיא מקור חיובו לפדותה. כשם שעליו לחיות עמה חיי אישות כדרך כל הארץ, כך מוטל עליו לדאוג שלא תיבעל חלילה לשבאי או לבאים מכוחו.⁷ כדברינו, שאין זכות לא לבעל ולא לאישה לוותר על התקנה, פסק גם השולחן ערוך:

פירותיה כיצד, תקנו שיאכל פירות נכסי אשתו תחת פדיונה שחייבוהו לפדותה. ואם אמר: איני חפץ בפירותיה ולא אפדה, אין שומעין לו. וכן אם אמרה היא: איני חפצה בתקנה זו, אין שומעין לה. (שו"ע אה"ע פ"ה, א)

3. סיכום הנימוקים לתקנת פדיון האישה מן השבי ולתקנת אכילת הבעל את פירות נכסיה

א. הטבה בתמורה לפיקוח על הנכסים

כאמור לעיל, הירושלמי על פי גרסתנו מנתק את הקשר בין תקנת פדיונה מן השבי לתקנת אכילת פירותיה. חכמים תקנו לו לאכול את פירות נכסיה בתמורה לכך שיטפל בהם. הנחת החכמים הייתה שלאישה, העסוקה בילדיה ובאחזקת הבית וכל אשר בו, אין פנאי לעסוק גם בנכסיה החיצוניים, לא בהשכרת בית רחוק ולא באחזקת כרם או שדה, ולעתים גם אין לה הידע הדרוש לטיפול בנכסים אלו. חכמים הטילו את הפיקוח על נכסיה על בעלה, ובתמורה לכך יאכל את פירות נכסים אלו. תקנה זו נועדה בעיקר לטובת האישה, ולכן אין הבעל יכול להיפטר ממנה בויתורו על הפירות. לא ברור בירושלמי אם זכותה של האישה

⁷ א. ידידי העורך, רועי בראון יצ"ו, העיר לי, שלדעתנו זו כוונת התוספות וסיעתם באומרם: "שלא תיטמע בין הגויים", ומסתבר שצדק בדבריו.

ב. המדרש מתאר כמה שקדו בנות ישראל להציל עצמן מהיבעלות לנוכרים, וגם כמה נשים שלא נהגו כך: "נשים בציון ענו. נבוכדנצר הרשע צוה לחילותיו ואמר להם א- להיהם של אלו שונא זנות הוא, הזהרו שלא תגעו באשת איש, וכיון ששמעו אלמנותיהן של ישראל עמדו והשיאו את עצמן לאנשים, והיו אומרות לשכניהן לחמנו נאכל ושמלתנו נלבש רק יקרא שמך עלינו אסוף חרפתנו (ישעיה ד, א), בר מן תלת דאיתעצלין ולא עבדין כן, ונתקיימה עליהן הגזרה נשים בציון ענו בתולות בערי יהודה בתלת כתיב" (איכה רבה (בובר) ה, יא). (גם זה מידידי העורך ר"ב).

לוותר על תקנה זו, ולדאוג בעצמה לנכסיה או בהפקדת הנכסים בידי אדם שלישי. לכאורה אין סיבה שלא תוכל לעשות זאת.

לדרך זו של הירושלמי מסתבר מאוד, שהתקנה שעל הבעל לפדותה אינה כוללת בתוכה תמורה לבעל, משום שחיובו לפדותה נובע מעצם חיי האישות ביניהם וחובתו כלפי חיי האישות,⁸ ומן הצורך להצילה מחשש היבעלות לשוביה.

ב. תקנה לכללת הבית

לפירוש הרשב"ם בבבלי חכמים תקנו לו את פירות נכסיה, ופיצו אותה בדיעבד על כך בחיובו לפדותה מן השבי. מה הביא את החכמים לתקן לבעל את זכות אכילת פירות נכסי אשתו? מסתבר לדרך זו, שרווח הפירות לא נתקן לצורך הגדלת נכסיו האישיים של הבעל, אלא לצורך כלכלת הבית ('רווח ביתא'), הכוללת גם את צרכי האישה וילדיה. כך גם היא משתפתת בפרנסת הבית.⁹

⁸ להלן בפרק אחרון של דברינו נדון ביתר הרחבה על הזיקה בין חיי האישות ביניהם לחובתו לפדות אותה.

⁹ דבר זה שנוי במחלוקת הפוסקים, אך הוא נראה כמסקנת הגמרא להלן ש"בעל שמכר קרקע לפירות – לא עשה ולא כלום... משום רווח ביתא" (פ.א. –; כשיטת רבא, ולא כיהודה בר מרימר ואב"י; וכן פסק בשו"ע אה"ע פ"ה, יז). כלומר, אסור לו להשקיע את פירות נכסיה בקרן עתידיה שתגדיל את ממונו, ועליו להקצות את הכסף לכלכלת הבית בהווה.

התוספות (בבא מציעא צו. ד"ה שאל) הסתפקו בשאלה עד כמה מותר לו להשתמש בנכסיה רק לצורך רווח הבית או גם לצרכים אחרים, כגון להשאל נכסי מלוג שלה לאדם שלישי; לפי תירוץ אחד הבעל יכול להשאילם בלא רשותה, ולפי התירוץ השני הוא זקוק לרשותה. שני התירוצים יכולים לקבל הנחה זו, שהפירות ניתנו לבעל לצורך 'רווח ביתא', והשאלה עד כמה נתנו לו בהם חופש פעולה, ויכול גם להשאילם לזמן מוגבל (מהנחה שגם השאלה ועשיית טובה לאחר עשויה להיות, לטווח ארוך, חלק מ'רווח ביתא') ועד כמה כל שעה ושעה הם משועבדים אליו רק לצורך 'רווח ביתא'.

עדיין נחלקו הראשונים בשאלת חופש פעולתו של הבעל בנכסי המלוג כשאין צורך ברווח הבית. הגמרא (פ.א): מספרת על אישה שהכניסה שתי שפחות לבעלה, וכשנשא הבעל אישה נוספת – הביא לה את אחת משפחות האישה הראשונה. האישה צעקה על כך בפני רבא, והוא לא קיבל את דבריה, ומבארת הגמרא שזאת מפני שיש 'רווח ביתא' בכך. רש"י (ד"ה והא), הרא"ש (ח', יא) והריטב"א (ד"ה ולא היא) מבארים, שאישה שהכניסה לבעל שתי שפחות נכסי מלוג – הבעל רשאי לתת את השפחה השניה לאשתו השניה, כיון שגם אשתו השניה עוסקת בעבודות הבית, והשפחה השניה תסייע לה בכך. אולם הרי"ף (לט). מבאר שיש רווח לבית כבר בשפחה הראשונה, ולכן יכול הבעל להשתמש בשניה לצרכים אחרים, שאינם צרכי הבית.

להלן נעלה אפשרות נוספת בשיטת הרשב"ם (אפשרות ד).

ג. תקנה לפדיון האישה

התוספות והרמב"ן (וראשונים נוספים) הבינו שהתקנה הראשונה הייתה חיובו של הבעל לפדות את האישה, ומכוחה פיצו אותו בפירות נכסי המלוג שלה. ראיותיהם ניתנו לתשובה, אך ההגיון בשיטה זו גדול. עיקר תקנת חכמים הייתה לפדות את האישה מן השבי, ולא שפדיון זה הוא חיוב אגבי שהטילו על הבעל בתמורה לזיכוי בפירות נכסי המלוג. ניתן להניח, שעצם דחיפות תקנת פדיונה נבעה בצוק העיתים מגדודי רומאים שהסתובבו בארץ. הם כבשו אנשים ונשים כשבויי מלחמה, ומכרום לעבדים ולשפחות לכל דורש מכל אומה ולשון. הבעיה העיקרית בשביית נשים (בעיקר נשואות) הייתה הסכנה בבעילתן, והיה צורך דחוף לחייב את הבעל לפדות את אשתו.

הצורך הפך דחוף יותר אחרי כישלון מרד בר כוכבא, כשהסנהדרין גלו מיהודה לגליל (מיבנה לאושא, ואחריה לשפרעם). יהודים רבים נמכרו לעבדים (ונשים לשפחות ופילגשים), וחייהם היו בעיני השלטונות הפקר גמור. אז העצימו חכמים את זכות הבעל בנכסי מלוג של אשתו כפיצוי על חיוב הפדיון שהפך למצוי יותר ולדחוף יותר:

אמר רבי יוסי בר חנינא: באושא התקינו, האשה שמכרה בנכסי מלוג בחיי בעלה ומתה – הבעל מוציא מיד הלקוחות. (נ. ומקומות נוספים)

תקנת אושא דורשת דיון בפני עצמו, ונעסוק בה בע"ה להלן. כאן הבאנו רק את העצמת הבעל בנכסי אשתו באושא, וכנראה בגלל דחיפות פדיון נשים שנפלו בשבי ובגלל הזיקה בין החזקת הבעל בנכסי אשתו ובין פדיונה מן השבי. מה הקשר בין הפירות (וזכויות בגוף הקרקע, מתקנת אושא) לבין חיובו לפדותה מן השבי? נראה, שכבר בפשטי המקראות בתורה נרמז קשר זה:

אפשר שהר"ף סובר כתוספות והרמב"ן להלן (נימוק ג), שתקנת הפירות לבעל היא פיצוי אישי עבורו על חיובו לפדות את אשתו: לכתחלה הגבילו תקנה זו לטובת רווח הבית, אך אם יש רווח לבית, יוכל להשתמש בנכסי מלוג לצרכיו. הנחתנו בר"ף היא, שעיקר התקנה הייתה שיפדנה משביה, ולשם כך פיצו אותו בנכסי מלוג שלה.

וְהַתְּוֹדוֹ אֶת חַטָּאתָם אֲשֶׁר עָשׂוּ וְהָשִׁיב אֶת אֲשָׁמוֹ בְּרָאשׁוֹ וְחִמִּישְׁתּוֹ יִסֵּף עָלָיו
 וְנָתַן לְאֲשֶׁר אָשַׁם לוֹ: וְאִם אֵין לְאִישׁ גָּאֵל לְהָשִׁיב הָאָשָׁם אֲלָיו הָאָשָׁם הַמּוֹשֵׁב
 לְה' לִפְתָּן: (במדבר ה', ז-ח)

התורה דנה בפרשה זו באשם גזלות, שעל הגזלן להשיבו לנגזל בתוספת חומש (מלבד החיוב להביא אשם גזלות). את הגזלה יש להשיב לנגזל או ליורשיו. אם אין לו יורש (מדובר בגר, שאין לו קרובי משפחה מישראל שיירשוהו) – יש להשיב את הגזילה לה', והוא נותן אותה לכהן, כאחת ממתנות הכהונה. הירוש נקרא בפרשה זו 'גואל'. מונח זה לקוח מפרשה העוסקת בחיובי קרובי המשפחה כלפי קרובם, שהסתבך במחינה כלכלית, מכר עצמו לגוי, ועתה הוא כמי שנפל בשבי ונמכר לעבדות לשוביו:

וְכִי תִשָּׂיג יָד גֵּר וְתוֹשֵׁב עִמָּךְ וּמִן אֶחֱיךָ עִמּוֹ וְנִמְכַר לְגֵר תוֹשֵׁב עִמָּךְ אוֹ לְעַקֵּר
 מִשְׁפַּחַת גֵּר: אַחֲרֵי נִמְכַר גָּאֵלָה תִּהְיֶה לוֹ אֶחָד מֵאֶחָיו יִגְאָלֵנּוּ: אוֹ דָדוֹ אוֹ בֶן
 דָּדוֹ יִגְאָלֵנּוּ אוֹ מִשְׁאֵר בְּשָׂרוֹ מִמִּשְׁפַּחְתּוֹ יִגְאָלֵנּוּ: (ויקרא כ"ה, מז-מט)

חיבור בין שתי הפרשיות שהבאנו יביא למסקנה, שאדם יורש את קרובו בגלל מחויבותו לגאול אותו משביו, גם אם שבי זה בא מרצון מכוח הסתבכות כלכלית. חכמינו, שדרשו מן הבעל לגאול את אשתו משביה באמצעות פדייתה, נתנו לו כבר בחייה משהו ב'ירושתה', את פירות נכסיה ומתקנת אושא גם זכויות בגוף הנכס.

ד. דאגה לשלום בית

לעיל הבאנו אפשרות על פי הרשב"ם (ב), שעיקר התקנה הייתה נתינת הפירות לבעל, ופדיון האישה הוא רק הפיצוי לאישה על כך. תמהנו, מדוע יקפחו החכמים את זכות האישה בנכסיה לטובת הבעל, והבאנו את הסברה, שפירות נכסיה אינם ניתנים לכיסו הפרטי של הבעל, אלא ל'רווח ביתא', לפרנסת המשפחה כולה.

נעלה אפשרות נוספת לתקנה זו לזכותו של הבעל, תקנה המתאימה גם לדברי אביי ויהודה בר מרימר (ואולי גם שיטת הר"ף לעיל), שחכמים העניקו לו את פירות נכסיה לאו דווקא לצורך 'רווח ביתא' אלא אולי לצורכי שלום בית, כדי למנוע מצב שהאישה נהנית לעצמה משכר הדירה שירשה, בעוד שהבעל עמל וטורח לפרנסתו לצורך שניהם. כאן יש מקום לתהות מעט על הצדק שבקיפוח

האישה מזכויות נכסיה, גם אם צרכי שלום בית היו עדיפים בעיני החכמים.¹⁰ ננסה להמתיק מעט את הגלולה המרה של קיפוח נכסי האישה שלא כדין. הגמרא מעלה טענה מחודשת על נתינת נכסי האישה לבעל לכתחלה אם נפלו לה אחרי האירוסין ומכרה אותם עוד לפני נישואיה:

מאי שנא רישא דלא פליגי, ומאי שנא סיפא דפליגי? אמרי דבי רבי ינאי:
רישא – בזכותה נפלו, סיפא – בזכותו נפלו. אם בזכותו נפלו, כי מכרה
ונתנה אמאי קיים? אלא, רישא – ודאי בזכותה נפלו, סיפא – אימר בזכותה,
אימר בזכותו, לכתחלה לא תמכור, אם מכרה ונתנה – קיים. (עח.)

לעניות הבנתנו כוונת הגמרא היא, שנכסים הנופלים לה אחרי האירוסין – נופלים לה מחמת מזלו של הבעל, ולכן הוא זוכה בפירות. האמירה ש'מזלו של פלוני גרם' מצויה לעתים בהלכה.¹¹ ננסה לקרב מושג זה ללשונו ולמושגינו.

¹⁰ שמא רמוזה בעיה זו בדברי כמה מן התנאים: רבן גמליאל נשאל מדוע אישה שמכרה, קודם נישואיה (או אף לאחר מכן, לשיטת רבי חנינא בן עקיבא), נכסים שנפלו לה לאחר אירוסיה וקודם נישואיה – מכרה קיים אפילו ביחס לפירות הנכסים. על כך הוא השיב: "על החדשים אנו בושים, אלא שאתם מגלגלין עלינו את הישנים?!" (ח', א).

העולה משיטת רבן גמליאל, לפחות לדברי רבי חנינא בן עקיבא, שדעת רבן גמליאל כלל לא היתה נוחה מתקנת נכסי מלוג, והפקעת עקר זכויותיהם מידי האישה הנשואה. בושת רבן גמליאל מתפרשת בנקל (אף שאין זה ביאור הכרחי) אם נבאר את התקנה כדברי הרשב"ם, ונבאר שהיא נתקנה לטובת הבעל ממש, ולא ל"רווח ביתא".

גם מדברי רבי שמעון, שאף נפסקו להלכה (בדברי רב ושמואל בעח:), מסתבר לנו, שדעתו לא היתה נוחה מתקנת פירות נכסי מלוג לבעל: "רבי שמעון חולק בין נכסים לנכסים, נכסים הידועין לבעל לא תמכור, ואם מכרה ונתנה – בטל. שאינן ידועין לבעל, לא תמכור, ואם מכרה ונתנה – קיים" (ח', ב). אלו חשב רבי שמעון שהנכסים מוגיעים לבעל בצדק, מסתבר שלא היה מחלק בין נכסים שבעל יודע עליהם לנכסים שאינם ידועים לו.

טענתנו, שדעת רבן גמליאל לא היתה נוחה מעצם תקנת פירות נכסי המלוג לטובת הבעל, אינה מוסכמת על כל הפוסקים, וחלקם ביארו בדרך שונה את בושתו של רבן גמליאל. כך הריב"ש (הובאו דבריו בשיטה מקובצת) ביאר שזו בושה על הצורך להפקיע מידי הלוקח את מה שכבר קנה, והראב"ה (תשובות וביאורי סוגיות אלף כט) כתב שהבושה היא על ביטול מכר האישה מחמת תקנת חכמים, אף במכירתה היא כאומרת "אי אפשי בתקנת חכמים". גם באחרונים דרכים נוספות להסביר את הבושה בלא לערער על עצם התקנה.

¹¹ במקביל לביטוי "נסתחפה שדהו" כשהאישה חלתה וכד' ואינה יכולה להינשא, ועליו להעלות לה מזונות (ראו בגמרא ב. -):

הממון שאדם מרוויח, ובעיקר הממון שנופל לידו באקראי מכוח ירושה, מתנה או דבר דומה, מחובר בתודעתנו מכוח אמונתנו בה' ובהשגחתו למתנה שניתנה לאדם מאת ה' מסיבה מסוימת ולצורך מסוים. אנו מניחים בהלכתנו, שמטרת הירושה או המתנה שנפלה לידי האישה אחרי אירוסיה או אחרי נישואיה, היא לטובת משפחתה כולה. פירותיה ניתנים לבעל בציפייה שיעשה בהם לרווחת המשפחה אך לא מכוח צו משפטי-הלכתי ("רווח ביתא") אלא בחופש שיקול דעתו. במסגרת שיקול דעת זה הוא רשאי לעשות בפירות אלו גם דברים אחרים שיחפץ בהם.

ג. תקנת הפירות

בחלק זה ניגע בפרטי התקנה של זכאות הבעל בפירות נכסי אשתו, וכן במעמד נכסיה גופם, וללא קשר ישיר לחיובו של הבעל לפדות את אשתו מן השבי. בפתח הדברים נסכם את דיני זכות הבעל למכור את הנכסים, כעולה מהסוגיות בראש פרק שמיני:

א. נכסים שנפלו לאישה לאחר שנישאת ומכרה אותם לאחר – כולם מודים, שהבעל מוציא את הפירות מידי הלקוחות, שכן לאישה מעולם לא הייתה בעלות על פירות אלו, ולא יכלה למוכרם.

ב. נכסים שנפלו לידי האישה קודם שנישאת ומכרה אותם לאחר שנישאת:

- לדעת רבי חנינא בן עקביא בדעת רבן גמליאל (על פי רב פפא בעח: וכן לדעתו בתוספתא ח', א), מותר לה לכתחלה למכור. כך פירש רב זביד (עח:): גם את משנתנו בדעת רבן גמליאל.
- על פי פשט משנתנו ברבן גמליאל, ולדעת רב פפא זו דעת רבי יהודה ברבן גמליאל – המכר קיים בדיעבד, ואין הבעל מוציא פירות מן הלקוח, מפני שדעת רבן גמליאל לא הייתה נוחה מתקנת פירות נכסי מלוג (ודין זה מנימוק שונה כתב גם הראב"ה שם).

- חכמים בברייתא (וכן פשט דברי רבי יהודה במשנה בדעת רבן גמליאל עצמו) חלקו עליו, וכמותם רב ושמואל, ולדעתם הבעל מוציא פירות הנכסים מן הלקוח.
- ג. נכסים שנפלו לה אחרי אירוסיה ומכרה אותם קודם שנישאת – לדעת בית הלל בדיעבד מכירתה קיימת, ולדעת בית שמאי ורבן גמליאל גם לכתחלה מותר לה למכור.¹² לדעת חכמים שהקשו על רבן גמליאל במשנה – על פי הברייתא בגמרא (עח:) מכרה בטל גם בדיעבד.
- ד. נכסים שנפלו לה לפני אירוסיה יכולה למוכרם לכתחלה קודם שנישאת. לא כל מה שכתבנו בסיכום זה מוסכם על כל המפרשים. כתבנו את הדרך הפשוטה, ותן לחכם ויחכם עוד.

1. תקנת אושא

משמעות התקנה

אמר רבי יוסי בר חנינא: באו שא התקינו, האשה שמכרה בנכסי מלוג בחיי בעלה ומתה, הבעל מוציא מיד הלקוחות. (נ. ומקומות נוספים)

נבאר: התקנה הראשונה הייתה שהבעל יאכל את פירות נכסי אשתו (שלא נכנסו במפורש לכתובה, כנכסי צאן ברזל). גוף נכסי מלוג שייך לאישה, והיא יכולה למוכרם לאדם שלישי. הבעל ימשיך לאכול את פירות נכסים אלו גם לאחר שנמכרו, עד שייפרדו האישה והבעל מחמת מיתת אחד מהם או מחמת גירושיה. אז תהיה זכותו של לוקח נכסיה מלאה, והוא גם יאכל את פירותיהם. מה מעמדו של גוף הנכס בשעת הנשואין? לכאורה דבר זה תלוי בשאלה האם קניין פירות קניין הגוף או לא. נבאר:

¹² לפי הראב"ה, לרבי יהודה בשיטת רבן גמליאל מכרה קיים רק בדיעבד. בלשונו: "ואלו ד' פנים חלוקים לרבי יהודה לג' דינים. ונפלו לה עד שלא תתארס ונתארסה מוכרת לכתחלה. ונפלו לה משנתארסה ובאת למכור בין בעודה ארוסה ובין משניסת לא תמכור ואם מכרה קיים ונפלו לה משניסת לא תמכור ואם מכרה בטל" (תשובות וביאור סוגיות אלף קט).

דאיתמר: המוכר שדהו לפירות – רבי יוחנן אמר: מביא [הלוקח, י"מ] וקורא, וריש לקיש אמר: מביא ואינו קורא. רבי יוחנן אמר מביא וקורא, קסבר: קנין פירות כקנין הגוף דמי; וריש לקיש אמר מביא ואינו קורא, קנין פירות לאו כקנין הגוף דמי! (בבא בתרא קלו:)

רבי יוחנן מחשיב את הקונה שדה לפירותיו כבעל השדה ממש, משום שאין משמעות משפטית לבעלות המוכר כשאיין לה משמעות מעשית. לכן הוא סבור, שקונה השדה לפירותיה כאלו קנה את גוף השדה, גם לגבי מקרא ביכורים. ריש לקיש טוען, שאין ללוקח השדה לפירותיה אחיזה בגוף השדה, ולכן אינו קורא על פירותיה מקרא ביכורים. המוכר נותר בעל השדה, גם אם אין לבעלות זו משמעות מעשית.

בפשטות נראה, שגם בקניין פירות של הבעל בנכסי אשתו יאמר ריש לקיש, שאין לבעל אחיזה בגוף הנכס, והאישה יכולה למכור את גוף הנכס. רבי יוחנן לעומתו, בין, שהבעל מחזיק גם בגוף השדה, והאישה אינה יכולה למכרו. לרבי יוחנן נראה, שבעלות הבעל בנכסי אשתו אינה פחותה מבעלותו בנכסי צאן ברזל, שהאישה הכניסה לו בנדונייתה. אמנם נכסי צאן ברזל (אם אינם שבח בית אביה) נזקפים עליו כהלואה עד למותו או עד לגירושין, והוא מחזיר את שוויים כפי שהיה בעת הנשואין, ואלו נכסי מלוג חוזרים כמות שהם. הלכה נפסקה כריש לקיש, והנכסים נותרים לחלוטין בבעלותה של האישה, וכאמור, היא יכולה למכרם.

הסבר התקנה

מן הסיבות שכתבנו התקינו באושר תקנה נוספת לטובת הבעל.¹³ ניתן לתקנת אושר שלשה הסברים:

א. אפשר שחזקו את שעבודו על נכסי אשתו, והפכו את קניין הפירות שלו לקניין גוף בנכס עצמו, וכדברי רבי יוחנן בקונה רגיל של שדה לפירותיו. כלומר, אחרי תקנת אושר ריש לקיש (שכאמור, הלכה כמוהו) יודה לרבי יוחנן בנכסי מלוג של האישה, שקניין פירות כקניין הגוף. ממילא, האישה אינה יכולה עוד למכור את

¹³ מסתבר שרבי יוסי בן חנינא, שהעיד על תקנת אושר, סובר כריש לקיש, מפני שלרבי יוחנן לא היה צורך לתת לבעל זכויות נוספות בקרקע. כך אכן כתבו מספר ראשונים.

הנכס לאדם שלישי, ועל כן המכר אינו חל. זוהי משמעות "האשה שמכרה בנכסי מלוג בחיי בעלה ומתה הבעל מוציא מיד הלוקחות", והלוקח יכול לתבוע את כספו חזרה מן האישה.

כך עולה מדברי הרא"ש:

הבעל מוציא מיד הלוקחות דשוויה רבנן כלוקח ראשון הילכך מוציא בלא דמים... והבעל מוציא מיד הלוקח הגוף שמכרה לו מעכשיו וישאר אצלו ואי איתנהו להנהו דמי דשקלה איתתיה מהדר להו ללוקח דגזל הוו כיון **דהמכר לא הוה מכר.** (רא"ש ד', יז)

קצות החושן (ק"ג, ט) מעיר בשיטת הרא"ש, שאף על פי שחזקו את קניין הפירות של הבעל בנכסי מלוג להיות כקניין הגוף – עדיין הבעל לא זכה בגוף הנכס, ועד מות האישה אין לו בנכסיה אלא קניין גוף לפירותיו. הוא מוכיח זאת מכך שעבדי מלוג אינם יוצאים בשן ועין כשהבעל חבל בהם, גם לאחר תקנת אושא. משמע, אין לו קניין בגופם (ראו בבא קמא פט:), אף שהלוקח אינו יכול לקנות הגוף גם מן האישה.

נסכם את העולה משיטת הרא"ש: שעבוד נכסי המלוג של האישה לבעלה התחזק מכוח תקנת אושא למצב של קניין פירות כקניין הגוף לטובת הבעל. מצב זה אינו מאפשר לאישה למכור את נכסיה לאדם שלישי, ומצד שני גוף הנכס גם אינו של הבעל, והוא נותר במצב ביניים עמום.

דברים דומים עולים גם מרש"י, שתקנת אושא חיזקה את שעבוד הבעל בנכס לפירותיו שיהיה כקניין הגוף:

דאע"ג דבעלמא לאו כקנין הגוף דמי בעל בנכסי אשתו אלמוה רבנן לשעבודיה. (רש"י בבא קמא פח: ד"ה באושא)

מדבריו של רש"י עולה מה שלא התפרש ברא"ש, שגוף הנכס נותר של הבעל ולא של הלוקח רק בגלל זכייטו בנכס לפירותיו. אולם אם הבעל סילק עצמו מזכייטו בפירות הנכס (באמצעות "דין ודברים אין לי בנכסייך", ראו ט', א), גם לא יזכה בקרקע. הסילוק שהבעל מסלק את עצמו מפירות נכסי אשתו מצוי בעיקר בבעל שנתן לאשתו נכס במתנה. אנו פוסקים שנתן לה בעין יפה (ראו בבא בתרא נא:

ורשב"ם ד"ה במתנה), ואין הבעל אוכל בפירות הנכס שנתן לה.¹⁴ אם נניח כפי שאמרנו, שבאושא חיזקו את קניין הפירות של הבעל עד להיותו כקניין בגוף הנכס, במה שנתן לה אין לו שעבוד וחכמים לא יכלו לחזק את שעבודו, ולכן תוכל האישה למוכרו לצד שלישי, והבעל לא יוכל להוציא מידו גם אחרי מותה. כך נראה בדעת הרשב"א:

במתנה קנתה ואין הבעל אוכל פירות, ומיהו אם מתה הבעל יורשה... ואפי' מכרה היא או נתנה לאחר ומתה הבעל מוציא מיד הלקוחות א"כ פירש לה שתוכל למכור וליתן לאחר. (רשב"א בבא בתרא נא:)

ב. הסבר שני עולה במידה רבה מן הרמב"ם:

כל נכסים שיש לאשה בין נכסי צאן ברזל בין נכסי מלוג הבעל אוכל כל פירותיהן בחייה ואם מתה בחיי בעלה יורש בעלה הכל, לפיכך אם מכרה האשה נכסי מלוג אחר שנשאת אף על פי שאותן הנכסים נפלו לה קודם שתתארס הבעל מוציא הפירות מיד הלקוחות כל ימי חייה, אבל לא גוף הקרקע שאין לו כלום בגוף נכסי מלוג עד שהמות. מתה בחייו מוציא הגוף מיד הלקוחות בלא דמים ואם הדמים שלקחה מן הלקוחות קיימין בעצמן מחזירין ללקוחות, ואינו יכול לומר שמא מציאה הן. (רמב"ם כ"ב, ז)

מדבריו עולה, שקניין הפירות של הבעל אינו כולל בתוכו קניין בגוף הנכס, גם לאחר תקנת אושא. האישה יכולה אפוא למכור את הנכס ללוקח, אך הלוקח לא ירוויח (כמעט) דבר מן הנכס, כי חכמים תקנו (מכוח "הפקר בית דין הפקר", אך אם הדמים קיימים יש להחזירם ללוקח) להקנות את הנכס לבעל אחרי מות האישה.¹⁵ מכל מקום, כל ימי חייה גוף הנכס יהיה של הלוקח ואת הפירות יאכל הבעל.

¹⁴ נדגיש את ההבדל שבין הדינים: הכותב "דין ודברים אין לי בנכסין" – אוכל פירות; הנותן מתנה אינו אוכל פירות, אך אינו צריך לסלק עצמו בפירוש.

¹⁵ שיטה מקובצת (עח:): כתב בשם תלמידי רבנו יונה, שתקנו כך כדי שלא תרגיל האישה להבריח נכסיה מן הבעל בדרך מכירה לאדם שלישי (לקרוביה, למשל), כדי שלא יירשנה (בדומה לדין מברחת (עח:--עט:)).

דרך זו מסתברת גם בלימודם של התוספות (נ. ד"ה הבעל) שכתבו, שתקנו לו את הנכס גם אם אין לו פירות בנכס, ולכן לא היה ניתן להעצים את קניין הפירות שלו לקניין גוף בנכס.¹⁶

ג. דרך שלישית עולה לדעתנו במידה רבה מהש"ך ומקצות החושן, אף שדרכיהם שונות (ולא ניכנס כאן לכל פרטיהן). דרך מעין זו נובעת מדברי הגמרא על תקנת אושא:

בעל בנכסי אשתו לוקח הוי, לא מיהדר ולא מהדרין ליה. דאמר רבי יוסי בר חנינא: באושא התקינו: האשה שמכרה בנכסי מלוג בחיי בעלה ומתה – הבעל מוציא מיד הלוקחות. (בבא מציעא לה.)

הגמרא שם מסיקה מתקנת אושא שבעל בנכסי אשתו הוא לוקח ולא יורש. הנפקא-מינה היא להוציא מידי לקוחות. יורש מקבל את ירושתו בעקבות מיתת המוריש; אם המוריש מכרו לפני מותו – זכה הקונה, ואין ליורש תביעה עליו. הבעל זכה בנכס לפני מכירתו, עקב נישואיו עם האישה ולא עקב מותה, ולכן הוא קודם לצד השלישי, שהאישה מכרה לו את הנכס בעת שהייתה נשואה לבעלה. הבעל נחשב כלוקח עקב 'חוזה' שתקנו החכמים, המחייבו לפדותה ותמורת זה הוא זכאי בנכסיה.¹⁷

הדרך הנראית לנו להסביר זאת היא באמצעות קניין (נניח: בהמה) מעכשיו ולאחר שלשים יום. הקניין חל מעכשיו. תוכן הקניין הוא שהבהמה תהיה של הלוקח לאחר שלשים יום, ובינתיים היא של המוכר ושל מי שעתיד לבוא מחמתו. לאחר שלשים יום קורם הקניין הראשון עור וגידים, ומפקיע את הבעלות מן הלוקח השני. גם בבעל ואישה. הבעל זוכה בשעת הנישואין בגוף השדה לענין זה שיהיה שלו אחרי מותה של אשתו, וכן זוכה מיד בפירות. כל עוד האישה חיה, היא יכולה למכור את השדה לצד שלישי, אך קניינו יפקע בעת מותה, כשהבעל יוציא מידו. לקניינו כמעט לא תהיה כל משמעות מעשית, שהרי גם בחיי אשתו הבעל אוכל פירות. כך היא לשון הש"ך:

¹⁶ דיוק זה ודברים נוספים למדתי מדבריו של האבני מילואים צ', יא-יב.

¹⁷ ראו לעיל הערה 1 על פשר המילה מלוג ועל משמעותה אחרי תקנת אושא.

ואף על גב דבחייה לית ליה אלא פירי וקימא לן קנין הפירות לאו כקנין הגוף דמי מ"מ כיון דלבתר תקנת אושא הבעל מוציא מיד הלוקחות אלמא דכשמתה הוי לוקח למפרע משעת נשואין והוה ליה כקונה הגוף מחיים. (ש"ך חו"מ ק"ג, כ)

בדרך דומה (אך שיטתו שונה מן הש"ך במספר דברים) התבטא גם קצות החושן (שהרחיב מאוד בענין, עיינו בו):

על כרחך צריך לומר דמתחלת נשואין תיכף נעשה לוקח על הפירות מחיים ועל הגוף לאחר מותה וככותב נכסיו בפירוש פירי מהיום וגוף לאחר מותו ומוכח דהוי לוקח לאחר מותה, אבל מחיים לא הוי לוקח על הגוף. (קצות החושן ק"ג, ט)

2. פירי פירות

הבעל אוכל את פירות נכסי האישה. מה דינם של פירי הפירות? לכאורה מדובר בשאלה צדדית, העוסקת בפרט קטן בדין זכותו של הבעל בנכסי המלוג, אך אפשר שיש בדין פירי הפירות יסוד מהותי בהבנת תקנת נכסי מלוג.

הכותב לאשתו דין ודברים אין לי בנכסיך – הרי זה אוכל פירות בחייה... כתב לה דין ודברים אין לי בנכסיך ובפירותיהן – הרי זה אינו אוכל פירות בחייה... ר' יהודה אומר: לעולם אוכל פירי פירות, עד שיכתוב לה דין ודברים אין לי בנכסיך ובפירותיהן ובפירי פירותיהן עד עולם... תנו רבנן: אלו הן פירות, ואלו הן פירי פירות? הכניסה לו קרקע ועשתה פירות – הרי הן פירות, מכר פירות [שעשתה לו הקרקע הנ"ל, י"מ] ולקח מהן קרקע ועשתה פירות – הרי הן פירי פירות. (פג. –:)

מסוגיה זו לכל אורכה עולה בירור, שהבעל אוכל את פירות נכסי מלוג של האישה וגם את פירי הפירות. אולם בסוגיה בפרק שמיני עולה, שאת הפירות תקנו לו, אך את פירי הפירות לא תקנו לו:

אמר רבי זירא אמר רבי אושעיא אמר רבי ינאי, ואמרי לה אמר רבי אבא אמר רבי אושעיא אמר רבי ינאי: הגונב ולד בהמת מלוג – משלם תשלומי כפל לאשה... פירא תקינו ליה רבנן, פירא דפירא לא תקינו ליה רבנן. (עט. –:)

ולד בהמת מלוג ודאי שייך לבעל, משום שהוא פרי של בהמת האישה, והפירות שייכים לבעל. למרות זאת קובע רבי ינאי, שאם הוולד נגנב והגנב נתפס – הוולד ודאי שב אל הבעל, אך תשלומי הכפל על הוולד ניתנים לאישה, משום שהם פרי פירות הבהמה עצמה, ופירי פירות – שייכים לאישה.

יש קושי בהבנת תקנה זו. אם הוולד בבעלותו של הבעל, והוא שלו לגמרי, כיצד יהיה תשלום כפילו של הוולד שמשלם הגנב – זכותה של האישה, שאין לה שום שייכות בוולד?! שאלה זו הביאה את הריב"ש למסקנה, שפירות נכסיה של האישה הניתנים לבעל אינם לגמרי שלו, שהרי לא ניתנו לו אלא לצורך 'רווח ביתא' כפי שכתבנו לעיל, כלומר רק כתוספת העשויה לסייע לו בכלכלת הבית והאישה עצמה, ולא לצורך רווחיו האישיים. לכן בעלותו על הוולד, פירות בהמת האישה, אינה בעלות שלמה, ולכן יכלו חכמים לומר שפירות הוולד – כפילו, שייכים לאישה ולא לבעל.

דאפילו פירא דתקיננו ליה אינו שלה לגמרי שיאכל ממנו פירא דפירא מעלמא וטעמא משום דפירות נכסי מלוג אינן שלו לגמרי לעשות בהם כרצונו אלא שיאכלם בבית כדאמרינן לקמן משום ריוח ביתא.
(שיטה מקובצת עט: ד"ה פירא בשם הריב"ש)

נעיר, כי לעניות דעתנו סברה זו עשויה להתקיים בעיקר לפני תקנת אושא. תקנת אושא נותנת לו מידת בעלות בנכסים כבר בחייה, שאף אם חכמים ייעדו את הפירות לצורך 'רווח ביתא', עדיין קשה שכפלו של הוולד, שהוא פירותיו, יהיה שייך לאישה.

דרכו של הקובץ שעורים שונה מן הריב"ש:

פרה לכפילא שייך לה כעין המבואר בריש המפקיד, ואפילו נימא דאין יכול למכור פרה לכפילא ועבד לקנס היינו דהבעלים אין יכולין למכור לזה, אבל הפקר בית דין מתקנת חכמים שפיר אפשר בכי האי גונא.
(קובץ שעורים רפא)

לדעת הקובץ שעורים הוולד, שהוא הפירות, אכן שייך לגמרי לבעל ללא סייג. חכמים תקנו פירי פירות לאישה כמעין הלכתא בלא טעמא המבוססת על הפקר בית דין הפקר, רק כדי לצמצם את זכויות הבעל בנכסי האישה.¹⁸

נסכם את מחלוקתם: לריב"ש קניין הפירות של הבעל בנכסי מלוג הוא לצורך 'רווח ביתא' ואינו קניין גמור, ובעלותה החלקית של האישה בפירות מקנה לה את פירי הפירות. לקובץ שעורים קניין הפירות של הבעל הוא קניין גמור, ופירי הפירות עוברים לאישה רק מכוח הפקר בית דין.

*

ביישוב סתירה זו נכתבו בראשונים בעיקר שלשה תירוצים:

א. דברי הדעה הראשונה בתוספות:

פירא דפירא לא תקינו ליה רבנן – דוקא במידי דאתי מעלמא כגון כפל ולד בהמת מלוג אבל פשיטא דפירי דפירא נמי תקינו ליה רבנן כדתנן בהכותב לעולם הוא אוכל פירי פירות עד שיכתוב כו' והא דקאמר משלם תשלומי כפל לאשה היינו כפל לחודיה אבל קרן לבעל. (תוספות עט:)

לדעת התוספות פירות נכסי מלוג שייכים עקרונית לבעל, וממילא גם פירות פירותיהם. ההסתייגות מכך היא רק ב'תרת' לריעותא' לבעל: א. יש מקום להסתייגות מכך רק בפירי הפירות, משום שחכמים לא בהכרח רצו להעניק לו רווחים הגדולים מן המגיע לו. ב. חכמים הסתייגו מלהעניק לו רווחים יתרים ברווח חיצוני.

כלומר: חכמים העניקו לבעל גם פירות חיצוניים של נכסי המלוג עצמם, והוא יקבל כפל על בהמת מלוג שנגנבה. חכמים העניקו לו גם פירי פירות שמגוף הנכס, כמו ולד ולד בהמת המלוג. אולם חכמים לא העניקו לו פרי חיצוני לפירות שזכה בהם, ככפל ולד בהמת המלוג שנגנב.

דרך זו מתאימה לקובץ שעורים לעיל, שהענקת פירי פירות לאישה היא מכוח הפקר בית דין. יש בדרך זו נקודת חולשה ברורה, וכפי שמציינים התוספות בעצמם:

¹⁸ דברי הקובץ שעורים מוקשים מלשון הגמרא: "פירא דפירא לא תקינו ליה רבנן".

תימה דגונב בהמת מלוג עצמה שהיא של אשה הוי הכפל לבעל דהא לא הוי פירא דפירא וגונב ולד בהמת מלוג דהויא דבעל הוי הכפל לאשה.

ב. דברי הריב"ן בתוספות הנ"ל מפשטים את העיקרון של התוספות:

ורייב"ן פירש דכל שכן בהמת מלוג עצמה דהוי הכפל לאשה, והכי פירושו: פירא כיון דלא הוי מעלמא תקינו ליה רבנן והוא הדין פירא דפירא הא פירא דפירא דאתי מעלמא לא תקינו ליה, וכל שכן פירא דאתי מעלמא שהוא שלה.

לדעתו פירי הפירות שמגופם שייכים לבעל, כגון ולד ולד בהמת המלוג,¹⁹ או בהמה שקנה הבעל מפירות נכסי המלוג. אולם הכפל הנדון בסוגיה ב-עט: אינו פרי ישיר של הנכס, והוא שייך לאישה גם אם הוא פירותיה הישירים, כמו כפל על בהמת המלוג עצמה. לסיכום שיטתו: פירות ופירי פירות מגוף הבמה או מוולדה שייכים לבעל; פירות ופירי פירות חיצוניים כמו כפל שייכים לאישה. כך כתב גם הר"ן:

דמה שיוצא מגוף הדבר כפירות או שדרכו לבא מחמתו כגון מעשה ידי העבד ושכר הבתים שהוא דבר המצוי תקנו לו אבל לא תקנו לו דבר שאינו מצוי ככפילא... ומהאי טעמא אפילו כפל של בהמת מלוג משלם לה דפירא כי האי לא תקנו ליה רבנן. וכך נראין דברי הרמב"ם ז"ל בפ' כ"ב מהלכות אישות שכתב שאין זה הפרי שתקנו לו חכמים.

(ר"ן לח. באלפס ד"ה ואי קשיא)

ג. הרי"ף מחלק בין פירי פירות שלא תקנו לו גם כשהם מגוף הנכס, כמו ולד ולד בהמת מלוג, לתמורת פירות (כגון הכסף ממכירת ולד בהמת מלוג), שאף שהיא פירי פירות, היא שייכת הבעל בתמורה לפירות שהשקיע בתמורתן:

שאני הכא דקא שקיל ליה לפירא גופיה ומשום הכי לא שקיל ליה לכפל דהוה ליה פירא דפירא אבל היכא דזבין ליה לפירי וזבין בהו ארעא אי לא שקיל לפירא אשתכח דלא שקיל לא פירא ולא פירא דפירא הילכך שקיל להו פירא דפירא דבמקום פירא קיימי. (רי"ף לח. באלפס)

¹⁹ מהנחה שלא חיישינן למיתה, וזו סוגיה שונה.

לסיכום: המחלוקת המהותית היא בין הרי"ף לתוספות וריב"ן. לרי"ף באופן עקרוני לא תקנו לבעל פירי פירות, פרט לתמורת הפירות, שהבעל מקבלה כפיצוי על הפירות שהפסיד. לתוספות וריב"ן עקרונית תקנו לבעל פירי פירות: לריב"ן ולר"ן פרט לפירות ופירותיהם החיצוניים לגוף הנכס, ככפל של גנב; לתוספות פרט ל'תרתית לריעותא'.

3. דין הפירות כשהקן מתכלה

עוד שאלה עקרונית לפנינו ביחס להענקת פירות הנכסים של האישה לבעל בתמורה לפדיונה משהביה בעתיד. האם אפי העסקה שקבעו חכמים היא עסקה של 'תן וקח', של התחייבות ותמורתה, או שמא יש לעסקה אפי עמוק יותר ביחסי בעל ואישה – עסקה של שותפות: חכמים העניקו לבעל שותפות בנכסי האישה – הבאה לידי ביטוי בחלוקה בין הקרן, השייכת לאישה ובין הפירות, השייכים לבעל. בתמורה דרשו ממנו השתתפות בצרתה אם תיפול חלילה בשבי, ותימכר לשפחה או לפילגש, אז יהיה עליו לקיים: 'עֲמָה אֲנֹכִי בְצָרָה', וכשם שהיה נותן את כל אשר לו כדי לפדות את עצמו מן השבי וממכירה לעבד כך עליו לקיים זאת באשתו, כשותף לחייה ולצרתה.

אפשר ששתי האפשרויות שהעלינו הן גישותיהם של רש"י והרמב"ם. מן הרמב"ם (כ"ב, לד) נראה, שהבעל מקבל את פירות הנכס גם אם בסופו של דבר לא יישאר לאישה דבר מגוף הנכס. כל מה שמוגדר מלכתחלה כפירות ניתן לבעל, גם אם הקרן תכלה ולאישה לא יישאר ממנה דבר. הבעל זכאי לקבל כל פרי בלא להתחשב בגוף הנכס, שהרי תמורת תשלום זה הוא מתחייב להשקיע את כספו ולפדותה:

האשה שהכניסה לבעלה עז לחלבה ורחל לגיזתה ודקל לפירותיו אף על פי שאין לה אלא פירות אלו בלבד הרי זה אוכל והולך עד שתכלה הקרן, וכן אם הכניסה לו כלי תשמיש בתורת נכסי מלוג הרי זה משתמש בהן ולובש ומציע ומכסה עד שיכלה הקרן וכשיגרש אינו חייב לשלם הבליות של נכסי מלוג.

בסופו של יום עתיד להתברר, שלאישה לא נותר דבר מן העז והכבשה לאחר שבעלה נהנה מחלב העז ומצמרה של הכבשה, והן עצמן מתו. לאישה לא נותר

דבר מן הבגדים אחרי שהבעל השתמש בהם עד שבלו. הבעל קיבל את שכרו על התחייבותו, ולא אכפת לנו שלאישה לא נותר דבר.

לעומתו, רש"י מקפיד על כך שהקרן תישאר לאישה (בלאות הבגדים ועור העז) גם אם שווייה יפחת מאוד. העיקרון הוא חלוקת שותפות של נכסי האישה בין הבעל לאשתו, וכאן החלוקה היא בכך שהיא מקבלת את הקרן והוא את הפירות. אם לא יישאר דבר, הפירות ייחשבו מלכתחלה כקרן, והבעל לא יאכל את פירותיה, שהרי חשובה לנו קרן האישה לא פחות מפירות הבעל בחלוקת הנכסים. כך כתב רש"י לגבי הגלימה:

אמר רב נחמן: עיילא ליה גלימא – [לבישתה – י"מ] פירא הוי מכסי ביה ואזיל עד דכליא (רש"י – והשחקין יהיו לה לקרן). (עט:)

זאת שלא כרמב"ם לעיל, שביטל את מציאות השחקים, הבליות. גם המגיד משנה שם והשולחן ערוך ציינו וחיידו את המחלוקת, והכריעו כרמב"ם:

ופירש רבנו עד שיכלה הקרן וכן עיקר שלא כדברי רש"י ז"ל שפירש בהא דעיילא ליה גלימא שהשחקין יהיה לה לקרן וכן פירש בהיא דהכניסה לו עז לחלבה שהעז היא שלה לגמרי ועורה יהיה לה קרן ובתרגומה הנוצה ובדקל העצים. (מגיד משנה שם)

ואם נפל לה דבר שאין גזעו מחליף, אף על פי שלא ישאר קצת מהקרן, א"צ למוכרו... אף על פי שאין לה אלא פירות אלו בלבד, הרי זה אוכל והולך עד שתכלה הקרן... וכשיגרש אינו חייב לשלם הבליות של נכסי מלוג.

(שולחן ערוך אה"ע פ"ה, יג)

לכאורה (בלבד!) היה מקום להעמיד את מחלוקת הרמב"ם ורש"י כשני צדדים בשתי מחלוקות תנאים:

דתניא: המלח והחול – הרי זה פירות; פיר של גפנית, מחפורת של צריף – ר"מ אומר: קרן וחכ"א: פירות. (עט:)

פיר של גפנית ומחפורת של צריף הם מכרות, שאחרי שכלו בהם הגופרית והצריף לא נותר שווי במחפורת אלו. חכמים מחשיבים אותם כפירות הניתנים לבעל, ואף שמן הקרן לא יוותר דבר, וזה דומה לרמב"ם. רבי מאיר מחשיבם כקרן

השייכת לאישה, כדי להימנע ממצב שהבעל נטל ממנה הכול ולא הותיר לה דבר, וזה דומה לשיטת רש"י. אמנם, רש"י מבאר (בדוחק) גם את דברי חכמים כשיטתו.

מחלוקת תנאים נוספת היא מחלוקתם של חנניה וחכמים בוולד שפחת מלוג:

תניא: ולד בהמת מלוג - לבעל, ולד שפחת מלוג - לאשה; חנניא²⁰ אומר:

עשו ולד שפחת מלוג כולד בהמת מלוג! (שם, על פי כ"י פירקוביץ' 187)

חנניה טוען, שהולד הוא פרי של הקרן – שפחת המלוג עצמה, ולכן הוא שייך לבעל; זאת, אף שהשפחה תמות, והאישה תפסיד את קרנה. חכמים אומרים שוולד השפחה לאישה כהמשך הקרן וכתחליף לשפחה עצמה, העתידה למות, כדי שהאישה לא תיוותר ללא הקרן שהביאה. הלכה נפסקה כחנניה, ובהתאמה גם כחכמים דרבי מאיר, וזה כפי שהבאנו לעיל את פסק הרמב"ם והשולחן ערוך. אמנם, גם את מחלוקת חכמים וחנניה ניתן להסביר בדרך שונה.

4. עד מתי הבעל אוכל פירות

בשאלה זו מצאנו בגמרא שלש שיטות:

שיטת רבי שמעון

רבי שמעון סובר, שיש לבעל לאכול את פירות נכסי אשתו עד שעת כתיבת הגט:

[נכתב הגט, י"מ] ביום ונחתם בלילה – פסול, רבי שמעון מכשיר... אמר

רבא: מאי טעמא דר"ש? קסבר: כיון שנחן עיניו לגרשה, שוב אין לו פירות.

(גיטין יד.; יח.)

רבא מסביר בשיטת רבי שמעון שהבעל מאבד את זכויותיו בנכסיה כיון שנתן עיניו לגרשה; כנראה מפני שפירות נכסיה נועדו שהבעל יקחן לצורך 'רווח ביתא', וביתם המשותף ופרנסתם המשותפת נמצאים עתה בתהליך התפרקות. גם לדעת הירושלמי שהבאנו, שתקנו לו את פירות נכסיה כדי שיפקח עליהם, נראה כי משעה שגמר בלבו לגרשה כבר אינו מפקח על נכסיה, וממילא אינו זכאי לאכול את פירותיהם. אם נניח שהפירות ניתנו לו בתמורה לפדיונה משביה, קשה להניח שטיפול בשבי בין כתיבת הגט למסירתו לה, וגם קשה להניח שהוא יעשה מאמץ

²⁰ בגמרא נדפס "חנניה בן אחי יאשיה", שהוא חכם שאינו מוכר לנו. בכ"י פירקוביץ' 187 כתוב רק "חנניא", שהוא חנניה בן אחי רבי יהושע, המוכר לנו ממקומות נוספים.

לפדותה משביה. זאת ועוד: להלן נראה שעיקר פדיונה משביה הוא להשיבה להיות אשתו ולחיות עמה חיי אישות, וזאת אין לו כוונה לעשות אחרי שכתב לה את הגט.²¹

שיטת חכמים אליבא דריש לקיש

ריש לקיש סובר בדעת חכמים (תנא קמא במשנה ה"ל), שהבעל אוכל את פירותיה עד השעה שיחתום על גיטה. טעמם שוה לרבי שמעון, אך האריכו את זכויות הבעל לאכול פירות עד לשעת חתימת הגט על ידי העדים, משום שאז יוצא קול ופרסום לכך שמגרש את אשתו, ומשעה זו יכולים וצריכים לקוחות הבעל להיזהר מלקנות ממנו את פירות נכסיה. תקנו לו את פירותיה עד שעה זו, כדי שהלקוחות לא יפסידו את שקנו מהבעל בין שעת כתיבה לשעת חתימה, שעה שעדיין לא היו יכולים לדעת שהוא מגרש את אשתו:

מפני מה תיקנו זמן בגיטין? רבי יוחנן אמר: משום בת אחותו, ריש לקיש
אמר: משום פירות. (שם יז:)

ריש לקיש לטעמו סבור, ששעת החתימה חייבת אפוא להיות מתאימה לזמן הרשום בגט. אם נכתב הגט ביום ונחתם בלילה (שהוא כבר יום אחר) הגט פסול, שהרי מגיעים לו פירות נכסיה עד הלילה, והאישה עלולה להוציא את הפירות מלקוחות הבעל מהתאריך הרשום בגט – שעת הכתיבה, שהוא יום אחד קודם לשעת החתימה.²²

²¹ האחרונים דנו בזיקה בין אכילת הפירות לפדיונה בעת שהחל תהליך הגירושין. האור שמח (גירושין ו', ל) נטה לקשור בין השנים, ולבטל את חובת פדיונה מרגע שאינו אוכל פירות משעת חתימת הגט. הקרבן נתנאל (גיטין ב', ד אות ה) נטה שלא לכרוך ביניהם, ולחייבו בפדיונה עד שעת הגירושין ממש, שהרי אסרו עליו לגרשה לאחר שנשבתה. להלן נדון בהרחבה בחובתו לפדות את אשתו, אף כשחייב לגרשה מחמת חוסר חיי אישות ביניהם.

²² הר"ד מבאר בפסקיו שהאישה אמורה לזכות בפירות רק משעת הגירושין, אך על הגט חל לענין זה דין "עדי בחתומיו זכין לו", שבדיני ממונות מזכה שעת חתימת העדים, ולכן זוכה למפרע משעת החתימה. למיטב ידיעתי הר"ד בכך הוא שיטת יחיד.

שיטת חכמים אליבא דרבי יוחנן

רבי יוחנן סבור בדעת חכמים, שלא הקדימו את שלילת זכויות הבעל בנכסי אשתו לשעת הגירושין בפועל – שעת נתינת הגט לאישה, ויש לו פירות עד לשעה זו.²³

ד. תקנת חובת פדיון האישה מן השבי

נזכיר שוב את המקורות היסודיים של תקנה זו:

תיקנו... ופירקונה תחת פירות... (מז:)

לא כתב לה אם תשתבאי אפרקינך ואותבינך לי לאינתו ובכהנת אהדרינך למדינתך חייב שהוא תנאי בית דין. נשכית חייב לפדותה ואם אמר הרי גיטה וכתובתה תפדה את עצמה אינו רשאי.

והעשרה [שחייבו בהם את הבעל, י"מ] שלשה מהן מן התורה ... והשבעה מדברי סופרים וכולן תנאי בית דין הם... האחד מהם עיקר כתובה, והשאר הם הנקראין תנאי כתובה ואלו הן... ולפדותה אם נשכית. (רמב"ם י"ב, ב)

הגמרא (נא; וראו ברמב"ן שם ובתוספתא ד', ה) דנה בשבויות שנעתרו לשוביהן ברצון, שהן אסורות לשוב לבעליהן, ובעליהן אינם חייבים לפדותן, וכן נשים שלא התנגדו לשביין כשיכלו להימלט ממנו. אנו נדון כאן רק בנשים שבעליהן חייבים לפדותן מכוח תנאי בית דין הנזכר ובתמורה לפירות נכסיהן.

1. הסכום הנדרש להוציא על פדיונה

השאלות הן: א. האם מותר (וצריך) לפדות את אשתו ביותר מדמיה? ב. האם חייב לפדותה ביותר מסכום כתובתה, ואז יהיה הטפל חמור מהעיקר (שהוא כתובתה)? ג. האם חייב לפדותה גם כשנשבתה פעם שנייה?

²³ הגמרא הקשתה על רבי יוחנן וריש לקיש ותירצה: "איפוך". רבנו חננאל והרא"ש (גיטין ב', ד) הופכים את הברייתא השניה, והמחלוקת נותרת כפי שהבאנו, והלכה כרבי יוחנן נגד ריש לקיש, ויש לה פירות עד שעת נתינה. אולם בעל העיטור (הובא ברא"ש) נקט כירושלמי, שדווקא לרבי יוחנן יש לבעל פירות עד שעת חתימה, והוא פסק כרבי יוחנן בירושלמי, וממילא פסק שיש לבעל פירות עד שעת חתימה.

נעסוק בסכום הנדרש ושמותר להוציאו על פדיון אשתו:

אין פודין את השבויין יתר על כדי דמיהן, מפני תיקון העולם...
איבעיא להו: האי מפני תיקון העולם – משום דוחקא דצבורא הוא, או
דילמא משום דלא לגרבו ולייתו טפיי? (גיטין מה.)

הגמרא התלבטה בשאלה האם האיסור לפדות שבויים ביותר מדמיהם הוא מפני שפדיונם מוטל על הציבור, או כדי שהשובים לא יעלו את מחיר הפדיון של יהודים לסכום מופלג דרך קבע, וישתדלו לקחת בשבי דווקא יהודים, שמשלמים עבורם יותר. הטור פסק כאפשרות השנייה, ולכן אסר גם על משפחתו לפדותו ביותר מדמיו. אולם, אדם יכול לפדות עצמו ביותר מדמיו, וכן את אשתו שהיא כגופו:

אין פודין השבויים יותר מכדי דמיהן מפני תיקון העולם שלא יהו האויבים מוסריין עצמם עליהם לשבותם ואפילו אם קרובים רוצים לפדותו ביותר מכדי דמיו אין מניחין אותן אבל אדם יכול לפדות את עצמו בכל מה שירצה וכן לאשתו שהיא כגופו. (טור יו"ד רנב)

ההיתר לפדות את אשתו בסכום גבוה נלמד בסוגיה בכתובות:

תנו רבנן: נשבית, והיו מבקשין ממנו עד עשרה בדמיה²⁴ פעם ראשונה פודה, מכאן ואילך, רצה פודה, רצה אינו פודה; רבן שמעון בן גמליאל אומר: אין פודין את השבויין יותר על כדי דמיהם, מפני תקון העולם. (נב.)

משמע, שלתנא קמא פודה אותה גם בסכום גבוה. הראשונים (התוספות בגיטין שם ד"ה דלא והרא"ש שם בסימן מד והרמ"ה שהובא בו) ביארו, שהיתר זה הוא רק בו או באשתו, אך לא בשאר קרובים. בקרובים האחרים יש איסור לפדותם בסכום גבוה מפני תיקון העולם, וכעולה מן המשנה לעיל בגיטין.

²⁴ הפוסקים דנו האם 'דמיה' של האישה נאמדים במחיר שפחה כבימי הגמרא (כי אין לנו כיום שפחות), וכך פסק בשו"ת מהר"ם מלובלין טו; או בתעריף המקובל על אומות העולם לפדות שבויים היום, וכך פסק רדב"ז (החדשות מ).

המחלוקת בין מהר"ם מלובלין לרדב"ז נראית לי עקרונית, וחורגת מגבולות גזרת סוגייתנו. המציאות מימי חז"ל השתנתה לבלי הכר בענין סחר העבדים. האם תקנת חז"ל מחייבת אותנו לפרטיה גם היום, כשאין בה היגיון גדול, או שאנו למדים מחז"ל איך הם היו רוצים שנישם את ההלכה בימינו ובמציאות שלנו. כאן המהר"ם הוא 'השמרן' והרדב"ז הוא 'המחדש ברוח הזמן'. עם זאת, יקשה עלינו להסיק מכך מסקנות גורפות לכל תחום.

רבן שמעון בן גמליאל אוסר לפדות את אשתו ביתר על דמיה מפני תיקון העולם, ומתיר לו לפדות בסכום גדול רק את עצמו. בהמשך הסוגיה פטרו רבן שמעון בן גמליאל מלפדותה ביותר מערך כתובתה, ולטענתו יש להגביל את סכום ההתחייבות הכספית של בעל כלפי אשתו, אולי כדי למנוע חוסר גמירות דעת בהתחייבותו מדין אסמכתא. אפשר שנחלקו התנאים האם התחייבותו לפדותה היא ביסודה התחייבות ממונית או הגדרה חדשה של הזוגיות ביניהם, בבחינת 'עֲמָה אֲנֹכִי בְצָרָה' והרחבה של המושג 'אשתו כגופו', וכך עשויה התחייבותו כלפיה להגיע למחיר בלתי מוגבל.

הא בכדי דמיהן פודין, אף על גב דפרקונה יותר על כתובתה; ורמינהי: נשבית, והיו מבקשין ממנו עד עשרה בכתובתה פעם ראשונה פודה, מכאן ואילך, רצה פודה, רצה אינו פודה; ר"ש בן גמליאל אומר: אם היה פרקונה כנגד כתובתה פודה, אם לאו – אינו פודה! רבן שמעון בן גמליאל תרי קולי אית ליה. (נב:)

הראשונים לעיל נטו לפסוק כתנא קמא, כנגד שיטת יחיד. הם כאמור לא ראו סתירה בין המשנה בגיטין לברייתא בכתובות: המשנה בגיטין עסקה בשאר הקרובים, והברייתא בכתובות עסקה באשתו, ובה רק רשב"ג תיקן שאין לפדותה ביתר על דמיה.

אולם הר"ף פסק כרשב"ג, משום שסתם משנת 'תיקון העולם' בגיטין כמוהו, ומשמע שגם אשתו בכלל. עם זאת, פסק שלא כרשב"ג, וחייב את הבעל לתת את דמיה גם ביתר על כתובתה. בשני אלו פסק הרמב"ם כמוהו, בשינוי חשוב אחד: הרמב"ם כתב בפדיית אשתו שאינו חייב לעשות זאת ביותר מדמיה, משמע, מותר לו לפדותה ביותר מדמיה, ואילו מהר"ף עולה שאסור לו לפדותה מפני תיקון העולם:

אין מחייבין את הבעל לפדות את אשתו ביתר על דמיה... היו דמיה יתר על כדי כתובתה... כופין אותו ופודה אותה אפילו היו דמיה עד עשרה בכתובתה. (רמב"ם י"ד, יט)

נראה שלרא"ש דעה שלישית בכך, ולדבריו נראה שהבעל חייב לפדותה ביתר על דמיה. מסתבר שחייב לפדותה בכמה שאנו אומדים שהיה פודה עצמו אלו נפל בשבי:²⁵

ומתני' דגיטין איירי בשאר שבוין אבל אשתו כגופו וכמו שאדם יכול לפדות עצמו בכל ממונו אשתו נמי כיון דחייב לפדותה בתנאי כתובה כמו שיש לה ממון דמי וכן מסתבר. (רא"ש ד', כב)

הסתייגות נוספת מקיבוע המחיר לכדי דמיהן יש בתוספות:

כל ממון שפוסקין עליו – כי איכא סכנת נפשות פודין שבוין יותר על כדי דמיהן. (תוספות גיטין נח.)

בש"ת יד אליהו (מג ד"ה ועוד דהא) חלק על כך, ואסר לפדות גם בספק נפשות.²⁶ עוד דנו הפוסקים בחשש שיעבירו את השבויים על דתם.²⁷

דיון נוסף בסוגיותינו בברייתא האם מחויב לפדותה כשנשבתה בשנית:

תנו רבנן: נשבית, והיו מבקשין ממנו עד עשרה בדמיה - פעם ראשונה פודה, מכאן ואילך, רצה - פודה, רצה - אינו פודה. (נב.)

לדברי רש"י (ד"ה רצה) אינו חייב לפדותה כלל בשנית, וזה כנראה מן הסיבה שכתבנו לעיל. התחייבותו של הבעל היא ממונית ולכן עליה להיות קצובה, כדי שלא תהיה כאסמכתא. הרא"ש (ד', כב) הביא דעה שחייב לפדותה גם מכאן ואילך, אך לא ביותר מדמיה (הרא"ש לשיטתו, שבפעם הראשונה חייב לפדותה ביותר מדמיה). לדעת הרמ"ה שהביא הרא"ש נראה, שרק בתרתי לריעותא בענין קיצוב הוצאותיו על פדיונה הקלו עליו חכמים, אך בפעם הראשונה ביותר מדמיה ובשנייה בדמיה – החמירו עליו.

²⁵ מסתבר לנו שמשמעות ההשוואה "אשתו כגופו" היא, שאדם אמור לקיים באשתו מעין "וְאֵהְבֶתָּ לְרַעְךָ כְּמוֹךָ" (ממש). לא תמיד אדם מוכן לפדות עצמו בכל אשר לו; אפשר משום שממונו חביב עליו מגופו, ואפשר שבכך הוא דואג לעתיד בניו. לכן, אף את אשתו אין הוא מחויב לפדות ביותר מכפי שהיה פודה עצמו.

²⁶ ראו פתחי תשובה י"ד רנ"ב, ד שהביא פוסקים נוספים לשני הכיוונים בכך.

²⁷ ראו פתחי תשובה שם ס"ק ז.

הרמב"ם נקט לגבי פדיונה השני בשיטת ביניים: אינו חייב לפדותה מכספו, אך היא יכולה לתבוע ממנו שיגרשנה וגם ייתן לה את כתובתה כדי שתפדה את עצמה.

אין מחייבין את הבעל לפדות את אשתו ביתר על דמיה... היו דמיה יתר על כדי כתובתה ואמר הריני מגרשה וזו כתובתה ותלך ותפדה את עצמה אין שומעין לו אלא כופין אותו ופודה אותה... במה דברים אמורים בפעם ראשונה אבל אם פדאה ונשכית פעם שנייה ורצה לגרשה הרי זה מגרש ויתן כתובה והיא תפדה את עצמה. (רמב"ם י"ד, יט)

2. האם החיוב לפדותה הוא חיוב שעיקרו ממוני או אישותי

עסקנו בשאלה זו גם בפרק הקודם. כאן ניגע ביסודותיה. יסוד הספק נמצא במשנה:

לא כתב לה אם תשתבאי אפרקינך ואותבינך לי לאינתו ובכהנת אהדרינך למדינתך חייב שהוא תנאי בית דין. (ד', ח)

בהבנת החילוק שבין ישראלית לכהנת נחלקו אמוראים:

אמר אביי: אלמנה לכ"ג – חייב לפדותה, שאני קורא בה: ובכהנת אהדרינך למדינתך ממזרת ונתינה לישראל – אינו חייב לפדותה, שאין אני קורא בה ואותבינך לי לאנתו. רבא אמר: כל שאיסור שבייה גורם לה – חייב לפדותה, איסור דבר אחר גורם לה – אינו חייב לפדותה. (נא:–נב.)

אביי הבין שהתחייבות כהן לאשתו לפדותה היא התחייבות שבעיקרה היא ממונית, ולכן חייב בה גם כהן גדול שנשא אלמנה, והיה אסור בה מאז ומעולם. רבא כנראה מבין, שגם כהן זה התחייבות שבעיקרה היא של אישות, וכיוון שהכהן הגדול אסור באלמנה – הוא מעולם לא התחייב לפדותה. אולם אם נשא אישה הראויה לו, אף שנאסרה עליו בשביה, זה מקרה המוגדר מראש כחריג שחייב לפדות בו את אשתו אפילו תיאסר עליו, כדי שאשת כהן לא תפסיד את זכותה להיפדות (בחינת "לא תהא כהנת כפונדקית?!").

מחלוקת תנאים נוספת עוסקת בענין זה:

המדיר את אשתו ונשבית, רבי אליעזר אומר: פודה ונותן לה כתובתה, רבי יהושע אומר: נותן לה כתובתה ואינו פודה. (שם)

מהנחה (שאינני יודע את סיבתה), שאין להביא בחשבון שיתירו לבעל את נדרו, והוא ישוב (אם אינו כהן) לחיי אישות רגילים עם אשתו – רבי אליעזר רואה בהתחייבותו לפדות את אשתו התחייבות הממשיכה להתקיים (בעיקר אחרי שאכל את פירות נכסיה האישה) כהתחייבות ממונית. עליו לפדותה אף שלא יוכל להמשיך לחיות עמו בגלל נדרו, ויצטרך לגרשה. רבי יהושע רואה את הבעל מיום הנדר כמי שנתן באשתו את עינו לגרשה, ושוב אין לו פירות וגם אינו חייב לפדותה, אלא תפדה את עצמה בכתובתה (אם יספיק כסף כתובתה לכך). רבי יהושע מיחס משקל גדול יותר להתחייבות הבעל בעניני האישות עם אשתו ולא להתחייבותו הממונית כלפיה, הנגררת אחרי יחסי האישות, ואלו הסתיימו משעת נדרו כשחייב לגרשה. לאביי כהן המדיר את אשתו אכן יצטרך לפדותה כמו באלמנה לכהן גדול, וללא קשר למחלוקת התנאים הנזכרת, שהיא רק במי שאינו כהן המדיר את אשתו.

ה. עקרונות מעשיים העולים מן הסוגיה

במאמר עצמו לא פירקתי את הסוגיה למרכיביה לכל פרטיהם, אך בשורות הבאות אנסה להזכיר דברים העולים מגוף הסוגיה, שאפשר שיש להם משמעות גם בזמננו.

כאמור, לשמחתנו פדיון משבי כמעט שאינו נחוץ היום. עדיין אנו שומעים לעתים על חטיפה לצורכי סחיטת כספים (כמעט רק בחו"ל), כשלמדינה אין אמצעים טובים לאתר את החוטפים, ואי-קבלת דרישותיהם הכספיות עלולה להחמיר את תנאי החטיפה, אפילו עד מוות. בכל מקרה תהיה בעיה של פדיון שבויים עד כדי דמיהם, והשאלה שנדון בה שמא אשתו תוחרג מכדי דמיהם בגלל שהיא כגופו של הבעל.

מקרה מצוי יותר הוא מעצר האישה על ידי השלטונות (לעתים, של מדינה עוינת למחצה) והעמדתה למשפט על עוון אמתי או על עלילה. דין שכירת עורך דין,

ושאלת מחירו (הגדל ככל שעורך הדין טוב יותר ובעל השפעה גדולה יותר) תלויים בסוגיתנו. שאלה דומה עלולה לעלות גם במדינת ישראל עצמה. אפשר שגם אישה שירדה מהארץ והשכירה עצמה (בהסכמת בעלה) כמטפלת צמודה לנטול יכולת, בהסכם לטווח ארוך ובקנסות גבוהים על הפרתו נמצאת בתחום השאלה שלפנינו. למחלוקת הראשוניים אם אשתו כגופו, לגבי החרגתה מן הכלל שאין פודים את השבויים ביותר מכדי דמיהם יש השפעה על דברים רבים נוספים ביחסי איש ואשתו, דברים הנכונים גם היום. עצם שאלת פדיון שבויים ביותר מכדי דמיהם נוגעת (נאמר בפירוש: לא בצורה ישירה) לשאלות של חטופים על ידי תנועות טרור גם היום.

שאלת נכסי מלוג כרוכה היום בבעיות רבות. כהדרכה כללית: עד כמה ראוי שבעל ואישה ינהלו חשבונות נפרדים על עסקיהם, ועד כמה שותפותם חשובה לחיי הזיווג ביניהם? לכך קשורה מאוד המחלוקת אם פירות נכסי המלוג ניתנים לבעל לצרכיו האישיים והעסקיים, או דווקא לצורך המשפחה. לכך קשורה גם השאלה עד כמה חייב הבעל לטפל בנכסי אשתו, כשהיא עושה עבורו את עבודות הבית. מעבר לשאלות הפרטיות הרבות מסתתרת אם כל השאלות בסוגיה שדנו בה, ובשאר סוגיות מסכת כתובות: מהי רמת השיתוף בנכסים, מהו טיב הגורל המשותף בין איש לאשתו, ועד כמה אמורה להיות מהודקת הברית שכרתו ביניהם ביום נישואיהם?

